

Příslloví, pořekadla a jim podobné

(Výtah z přednášky, autor M. Kos)

Základní pojmy

Frazém (idiom) – ustálené slovní spojení s určitým významem a funkcí, které má v kontextu zvláštní postavení.

Příklad:

„Tři jsou věci klášterské, na nichž sú zákoni ulehli: jedna je čistota tělesná, druhá je poslušensvie, tretie aby žádný neřekl, by co jeho bylo. To tretie jest ovšem zbořeno, a skrze toho jest mnoho zlého. Nebť jinak to nemohu říci, dávno je řečeno: **„Mnich maje šart, nestojí za šart.“**“

(Tomáš ze Štítného: *Knihy naučení křesťanského*)

Pranýřuje se lpění mnichů na hmotných statcích – Štítný se dovolává autority dávné pravdy, kterou uznává široké společenství lidí. Do kontextu popisujícího tehdejší nešvary vstupuje mnohem starší text, který vystihuje i současnou situaci. Příslloví však žilo před tímto současným kontextem a bude žít i po něm, není na něm závislé.

Pro frazémy bývá příznačná **přenesenost významu**, není však nutná:

- *vzít nohy na ramena; číst levity; házet očima*
- *Tak dlouho se chodí se džbánem pro vodu, až se ucho utrhne.*

Naproti tomu:

- *Kdo pozdě chodí, sám sobě škodí.*

Pojem *frazém* nebo *frazeologismus* používáme spíše pro ustálené spojení slov ve smyslu formálním, gramatickém, pro jeho textovou podobu; výraz **idiom** označuje zpravidla významový obsah frazému. Soubor frazémů určitého jazyka nebo třeba literárního díla nazýváme **frazologie**, soubor idiomů **idiomatika**. Nauka o frazémech a idiomech, jejich historii a rozšíření se nazývá **paremiologie**.

Tradiční (lidové) frazémy

Rčení (též **úsluví**) – bývají nevětná, dají se skloňovat, bývají obrazná; vystihují nějakou konkrétní situaci: *házet perly sviním; tlouci špačky; věšet bulíky na nos* ad.

Ustálená přirovnání – vlastnost člověka nebo věci se přirovnává zpravidla ke zvířeti nebo k jiné věci; časté je srovnávací slůvko *jako*: *mazaný jako liška, štíhlá jako proutek*.

Pořekadla - bývají větná, obrazná, vystihují konkrétní situaci: *Padla kosa na kámen. Chyba lávky*.

Pranostiky – shrnují zkušenosti a doporučení spojené s počasím, ročním obdobím a zemědělstvím: *Na svatého Řehoře, šelma sedlák, který neoře. Lucie – noci upije*.

Říkadla - jsou rytmická, význam se potlačuje nebo jde o hrátku s významy, uplatňuje se magická funkce (víra v kouzelnou moc slov). Často doprovázejí hry a další činnosti – pro zábavu, pro rytmizaci práce: *Paci, paci pacičky... Kolo, kolo mlýnský... Otloukej se, písťaličko...*

*Zlatá brána otevřena,
zlatým klíčem odemčena.
Kdo do ní vejde
tomu hlava sejde
Ať je to ten nebo ten
praštíme ho koštětem.*

Hoř světýlko plápolej, tupou sílu udolej. (Z lidové pohádky.)

Formule – ustálená spojení slov užívaná v korespondenci, ve zdvořilostních projevech, v úředních textech, různých protokolech, obřadech atp.: *vážené dámy, vážení pánové; s pozdravem; zůstávám s pozdravem; má dáti – dal, ; abrakadabra* ad.

Přísloví

- jsou větná (souvětí) – *Čert za vlásek lapne a pazourem drží*
- rýmovaná/asonance – *Mnohoby bylo plátna mieti, by chtěl každému ústa zastřieti* (rým); *Na krásném pazdeří, rádi psi léhají* (asonance)
- ustálená
- obrazná (metaforická) – *Co kůň a vlk zkousají, nerado se hojí; Ovcí stříhú, koze řiť lúpá; Dotud vlk nosí, až samého ponesú* × přísloví gnómičká – gnómy (neobrazná) – *Kdo pozdě chodí, sám sobě škodí* (neobrazné); *Pýcha předchází pád; Chudoba cti netratí*
- mnohoznačná – *Jazyk nemaje kosti, láme kosti*
- přinášejí ponaučení, mravní příkaz, varování, výzvu – *Kdo se bojí, nesmí do lesa; Bůh se pyšným protiví a pokorným své dary dává*
- jsou odvozena
  - o z každodenní lidské zkušenosti – *Železo je třeba kout, dokud je žhavé*
  - o z historie – *Každému svoje Poděbrady; Nejednen den Praha ustavena*
  - o z literatury (Ezop, Bocaccio)
- jsou obecně platná – *Jeden neví, co druhého v škorní hněte; Kdo moc má, ten právo*
- subjekt přísloví je všeobecný - „*O pannách pravie dvořené, mluví neslušie. Pravda, že panny čisté nemá kto haněti; ale ktorá pannú jest, kto móž věděti? Pověst celú panna má, dokud plod a neb jazyk jie nezradí; druhdy věnec nesie, a panenstvie již ztraceno v lesie; chod, stroj, řeč, oko, tanec na ni svědčí, kaká vnitř jest, poznáš z jejie řeči; běhá i sem i tam a vždy k muži patří; obracie sě i sem i tam; dary béře, vezme u jednoho, dá druhému a sľubuje ne jednomu; coť má túhy, nevěz druhý; pannu čistú zachovaj, Kriste milý.*“ (J. Hus: Výklady)

Kulturní frazeologie

Citáty – doslovně převzaté výroky nebo části textu - „*Můj vkus je velmi prostý. Spokojím se vždy jen s tím nejlepším.*“ (Oscar Wilde)

Sentence – citáty vyjadřující hlubší životní pravdu, moudrost, poznán – „*Život bez slavností je jako dlouhá cesta bez hospod.*“ (Démokritos)

Maximy – vyjadřují zásadní životní pravidla, příkazy – *Když už jednou člověk je, tak má koukat, aby byl...* (J. Werich)

Aforismy – vtipné, ironické postřehy, často v podobě různých slovních hříček –

„Nedopust, aby si tvoje mozkové závity omotal někdo kolem prstu.“

„Myšlení chodí různými cestami. Podezřívám ho, že nechce potkat lidi.“

„Šlapu po vašich nejposvátnějších citech. Nemáte je mít tak přízemní.“

(S. J. Lec)

Okřídlená slova – knižní frazémy, jejichž původcem je historická nebo literární postava, přenesené do jiného kontextu – *„Království za koně.“* (Shakespeare: Richard III.); *„Být, či nebýt.“* (Shakespeare: Hamlet)

Dvouslovná nebo trojslovná cizojazyčná rčení – řečnické obraty často klasického původu – *ad ovo (od vejce, od počátku); in medias res (k jádru věci)*

Klišé, fráze, floskule – *klišé* (otisk, štoček), *fráze* (ustálená věta, spojení), *floskule* (kvítek, ozdoba); ustálené věty nebo obraty, které se stálým opakováním stávají banálními a ztrácejí svůj původní význam. Mluvčí je používá z nedostatku vlastních nápadů a myšlenek, z pohodlnosti. Nejde o argumenty – mluvčí těží z toho, že posluchači danou formulaci slyšeli již mnohokrát, a tak ji přijímají.

„Frázista, abych hovořil mluvou trestního zákona, běře na se falešnou tvářnost člověka majícího myšlenky a schopného úsudek vydávati. Ve skutečnosti je prokázáno, že záliba ve frázích vzniká z neznalosti fakt, z nepřítomnosti myšlenky a nedostatku vlastního úsudku.“

(Karel Poláček: *Žurnalistický slovník*, 1933)

„Aby se ustálené rčení stalo frází, musí v něm být něco falešného, něco nepravdivého a přepjatého. Fráze vždycky tak trochu lže. Fráze není ustálené rčení, ale ustálené lhaní. Fráze je habituální a zmechanizovaná neupřímnost.“

(K. Čapek: *V zajetí slov*, 1933)

Příklady:

Tzv. politická novořeč:

*Ministerstvo chce **nastartovat reformu** důchodového systému.*

*Sněmovna **dala zelenou** služebnímu zákonu.*

Musíme hledat konsensus napříč politickým spektrem.

***Nastavíme systém** zdravotního pojištění.*

S teroristy se nevyjednává.

*Naše strana **vyslala jasný signál**, že je připravena jednat.*

V běžném užívání:

- *nebetyčná blbost; neskonalá nádhera; to je hustý; to je cajk; to je kúl; to je mrtě dobrý*

V psaném projevu při popisech:

Obličej, který lemují havraní vlasy, zdobí oči jako trnky, při úsměvu zazáří zoubky jako perličky.

Česká paremiologie

- První větší sbírka českých přísloví - *Tripartitus moralium* (Konrád z Halberstadtu, asi 1360, cca 40 přísloví)
- Slovníky Mistra Klareta (14. st.) – uvádí přísloví a pořekadla.
- Počátek 15. st. - Smil Flaška z Richenburka a z Pardubic: *Incipiunt proverbia Flasskonis, generosi domini at baccalarii Pragensis* (sbírka přísloví a pořekadel)
- Humanismus – M. Červenka, J. Blahoslav: *Gramatika česká* (1571, oddíl přísloví a pořekadel); slovníky D. A. z Veleslavína
- Po Bílé hoře – J. A. Komenský: *Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům*; J. V. Rosa: *Čechořečnost* (1672, oddíl frazeologie v mluvnici)
- Národní obrození
  - o J. Dobrovský: *Českých přísloví sbírka* (1804, první vědecká práce; pátrá po původu a variantách přísloví, nachází vzory u klasiků a u jiných národů)
  - o F. L. Čelakovský: *Mudrosloví národa slovanského ve příslovích* (1852, má jít o systém všeslovanské moudrosti výlučně lidového původu; prezentuje mírumilovnost a vstřícnost Slovanů, ale vynechává přísloví jako *Kozel v zahradě, Němec v české radě* nebo *Všude lidé, v Chomútově Němci*; přísloví a pořekadla seskupuje do tzv. významových hnízd)
- Počátek 20. st. - V. Flajšhans: *Česká přísloví* (1911, 1913, zajímá se o původ a vznik přísloví, boří systém Čelakovského)
- 1947 – J. Zaorálek: *Lidová rčení*
- 70. léta 20. st. – J. Mukařovský: *Přísloví jako součást kontextu*
- 1983 – F. Čermák: *Slovník české frazeologie a idiomatiky*
- Nejnovější:
  - o P. Ouředník: *Aniž jest co nového pod sluncem* (1994)
  - o J. Plachetka: *Velký slovník citátů a přísloví* (1996)
  - o D. Bittnerová, F. Schindler: *Česká přísloví – Soudobý stav konce 20. st.* (1997)
  - o B. Fučík, J. Pokorný: *Zakopaný pes* (2001)
  - o S. Kovářová: *Pranostiky pro všední den* (2001).

Úkoly pro bystré hlavy

- Nahraďte staročeské přísloví jeho současnější podobou nebo příslovím jiným, ale s obdobným významem.

Než žebřál syt, ale mošna nesyta.

Boge se chřestu, nechod to les.

Pozbě s čbánekem po wobu, ano se hřiedlo utrhlo.

By wobl ofla do Paříže, komon z něho nebude.

Kopáš bružci hrob, sám se weň wložš.

- Najděte v textu přísloví.

1. „Takéž hospodář má zvésti svůj dóm, ženu i čeled' jinů, aby pak dietky jeho, čest a šlechtnost vidúc před sebu, to vložili v srdce; neb čímž naplníš nový hrnček, tiemť rád zapáchá. Protož braň hospodář v svém domu řečí nekázaných, lží, svárov, kostek, krádeže i všeho takového, ješto je ohyždné, natoť jest pánem v své čeledi, [...]“ (Tomáš ze Štítného: Knížky naučení křesťanského)

2. Protož že je hospodář největší v svém domu, a jest hlava všie své čeledi: najviec jest jemu těch ctností třeba. Když hlava neduží, ve všechť údech nebývá statka.“ (Tomáš ze Štítného: Knížky naučení křesťanského)

3. „Ale divné jest od některých že nechtie znamenati pravda-li j', co se praví; ale jen chtie věděti kto praví. A zdali jest z oslice pravdy nepověděla Bálamovi duchem svatým? A zdali i po schnilých žlebiech neteče druhdy voda čistá?“ (Tomáš ze Štítného: Tomáše ze štítného dokonanie kněh šesterých)

4. „Také máš úkrop míšením uhasiti, totiž máš se práznosti varovati, chceš-li smilství prázen býti; neb prázní nemají jiného co činiti, jediné o lakomství a smilství mluviti. Protož nesluší nikdy prázdniiti, neb prázdnost' jest nepřítel duše. Jakož praví svatý Bernard: Myšlení jest všeho zlého schrána a vši zlosti matka. Jakož voda, když na jednom místě stojí, brzo sesmradí. Protož milí buoh žehře na prázné v evangelium, a řka: Co tu stojíte celý den prázni?“ (Jan Hus: Mistra Jana Husi sebrané spisy české)

5. „Praví múdrý Šalomún: Víno zpuosobí, že i múdrý zblúdí. Protož praví svatý Jeronym: Sluha boží má běžeti před vínem jako před jelenem. – Druhé má úkrop od ohně odstaviti, totižto žena od muže a muž od ženy má se vzdáliti. Neb nebezpečně sláma leží vedlé ohně. Protož praví svatý Jeronym: Více se přiblíží ohni hořícímu, totižto k mladé ženě.“ (Jan Hus: Mistra Jana Husi sebrané spisy české)

6. „A v duši kterak starý neduží? Shledám, že takto: starý, v zlosti zastaralý, nebrzo se polepší, jako křivé dřevo staré nebrzo kto napraví. Starý brzo se popudí a těžce a nebrzo se ukojí, brzo k zlému uvěří a nebrzo od toho odstúpí. Starý, lakomý a skúpý, smutný a žalobný, brzký k mluvení a zpozdilý k slyšení a hotový k hněvu.“ (Jan Hus: Výklady)

Tomáš ze Štítného i Mistr Jan Hus psali jak latinsky, tak česky. Přísloví užívali spíše v latinských, nebo spíše v českých textech? Zdůvodněte svoji odpověď.